

1873-1896 KRİZİ: MİT Mİ GERÇEKLİK Mİ?

Dr. Muammer Kaymak

Hacettepe Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Özet

1873-1896 Krizi, tarihi gelişimi içinde kapitalizmin ilk genel krizidir. Dönemin yazarları tarafından “Büyük Depresyon” diye adlandırılan bu krizin başlıca özelliği ürün fiyatlarındaki inatçı deflasyondan kaynaklanan kârlılık sorunu ve olumsuz yatırım şartlarıydı. Ancak dönem boyunca, üretim ve dış ticaret giderek azalan bir hızla da olsa artmaya devam etti. Bu durum, o dönemde gerçekten bir kriz yaşanıp yaşanmadığı konusunda tartışmalara yol açtı. Krizin ortaya koyduğu kârlılık sorununu aşmak için başlıca kapitalist ülkelerde, korumacı gümrük tarifeleri, tekelci birlikler oluşturmak, “bilimsel yönetim” gibi uygulamalarla emek verimliliğini artırmak, bu dönemde gelişen tekelci şirketlerin hammadde kaynaklarını ve pazarları kontrol amacına hizmet eden sermaye ihracına yönelmek ve az gelişmiş dünyanın coğrafi paylaşımı gibi mekanizmalar gündeme gelmiştir. 1873-1896 krizinin etkileri, o dönemde dünya ekonomisinin başat gücü olan İngiltere’de çok yoğun bir biçimde hissedilmiştir. İngiliz ekonomisinin dünya ekonomisindeki hegemonik rolü nedeniyle, bu çalışmada krizin etkileri, İngiltere ekseninde ele alınmıştır. Bu çerçevede 1873-1896 döneminde krizin İngiltere’de fiyatlar, sınai üretim, yatırımlar, ücretler ve istihdam, tarımsal üretim ve dış ticaret gibi göstergelere nasıl yansıdığı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İktisadi krizler, 1873-1896 krizi, deflasyon, kar oranı, İngiltere.

The Crisis of 1873-1896: A Myth or a Reality?

Abstract

The crisis of 1873-1896 is the first general crisis of capitalism. This crisis, which was named as “Great Depression” by contemporaries, manifested itself with a persisting profitability problem arising from secular downward trend in prices and pessimistic investment conditions. However, during the crisis period, volume of production and foreign trade continued to increase with decelerating growth rate. Therefore, some commentators criticised the label of “great depression” in defining this period. However, there was a profitability problem during that period 1873 to 1896. To overcome this profitability problem associated with crisis, some mechanisms were implemented. Among them, protective tariffs, creating monopolies such as trusts and cartels, increasing productivity by developing more efficient management techniques, capital export for controlling raw material resources and markets and geographical division of world among great powers could be mentioned. The crisis of 1873-1896 had extensively affected the British economy which was the hegemonic power of the world economy at that time. In this respect, the outcomes of the crisis were considered in the context of British economy. In this framework, the extent of the crisis was discussed in terms of indicators such as prices, industrial and agricultural production, investments, wages, unemployment and foreign trade of that country.

Keywords: Economic crisis, the crisis of 1873-1896, deflation, profit rate, Great Britain.

1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?

Giriş¹

Kapitalizmin son bir yılda derinleşen krizi, kapitalist ekonominin işleyişinin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan iktisadi krizlere yönelik ilginin yeniden canlanmasına yol açtı. Bu ilgi kriz teorilerinin yeniden anımsanmasına yol açarken, kapitalizmin geçmişte yaşadığı krizlerin de, bugünkü krizin temellerini, kapsam ve derinliğini anlaşılır kılmak amacıyla yeniden gündeme gelmesini sağladı. Bu çerçevede, özellikle 1929 krizi ya da ortak belleğe yerleşmiş adıyla “Büyük Depresyon” dönemi, ağırlıklı olarak başvurulan bir kriz deneyimi olarak ön plana çıktı.

“Büyük Depresyon” terimi 1929 krizin izleyen dönemde keşfedilmiş değildi. İş çevreleri, sendikacılar ve iktisatçılar, 1929 krizinden önce bu terimi 19. yüzyılın son çeyreğindeki ekonomik sorunları ifade etmek üzere kullanıyorlardı. 1929 krizi, derinliği ve kapsamıyla, “Büyük Depresyon” diye adlandırılan bu eski kriz döneminin unutulmaya terk edilmesine yol açtı. İktisadi tarih yazımında 1873-1896 krizi diye bilinen bu dönem bir avuç iktisadi tarihçi dışında akademik ilginin dışında kaldı.

1873-1896 krizi, neden ve sonuçlarından ziyade bu dönemde bir kriz olup olmadığı yolunda tartışmalarla iktisadi tarih yazımında kendine yer buldu. Kimi yorumcular, meseleye bugünün ölçütleriyle bakıldığında ortada bir kriz olduğunu söylemenin olanaklı olmadığını, bu çerçevede dönemi nitelenmek için kullanılan “Büyük Depresyon” söyleminin bir mit olduğunu savundu.²

¹ Bu çalışmadaki tartışmalar ağırlıklı olarak, yazarın 2008 yılında tamamladığı “1873-1896 Krizi: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı” başlıklı doktora çalışmasına dayanmaktadır. Bkz. Kaymak (2008).

² Örneğin Saul (1969).

Gerçekten de dönemin iktisadi göstergelerine yakından bakıldığında bu argümanı anlaşılır kılabilecek bir tablo karşımıza çıkıyor. Dönem boyunca başlıca kapitalist ülkelerde üretim düzeyi, ticaret hacmi gibi göstergelerde azalan bir hızda da olsa bir artış gözlemlenebiliyor. Üstelik, bu dönemde, Almanya, ABD, İtalya gibi ülkeler ulusal birliklerini sağlayıp hızlı bir sanayileşme sürecine girdiler. Kriz söylemi, esas olarak döneme damgasını vuran fiyatlardaki sürekli gerileme eğiliminden, başka bir deyişle deflasyondan kaynaklanıyordu. Rekabetçi bir ortamda ortaya çıkan deflasyon, kar oranlarını düşürerek, sermaye birikiminin istikrarlı gelişimini sekteye uğratmıştı. Bu nedenle dönemin iş çevreleri ve iktisatçıları, yaşanan gelişmelere bakarak sistemin geleceği üzerine karanlık senaryoları yazıyordu. Deyim yerindeyse, dönemin insanları, kriz söylemini gerçekçi bulmayan 20. yüzyılın iktisadi tarihçileri ile aynı fikirde değildi. Hobsbawm (2008: xiv) Fransız devrimi üzerine kaleme aldığı bir çalışmada, bu tartışmaya gönderme yaparak şunları söylüyor:

“İktisadi buhranların günümüzdeki ölçülerine vurulduğunda 1870’lerin ortalarından 1890’ların başlarına uzanan dönemin hiçbir anlamıyla –bırakın bir Büyük Buhran olmayı- bir seküler kriz çağını bile temsil etmediğini göstermek oldukça kolaydır. Ama yine de hala, iktisadi gerçeklik konusunda güçlü duyargalara sahip insanların bu iddiada ısrar etmelerinin sebebini açıklamış sayılmayız.”

Bu çalışma dönemin “iktisadi gerçeklik konusunda güçlü duyargalara sahip” iş çevrelerinin ve iktisatçıların üzerinde görüş birliğine vardıkları kriz olgusunu yalnızca onların görüş açısına dayanarak değil, bugünün ölçütleri bakımından da masaya yatırarak 1873-1896 krizinin gerçekliğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çerçevede ilk olarak krizin dönemin yazarlarınca nasıl anlaşıldığı ortaya konmakta, ardından krizin, fiyatlar, sınai ve tarımsal üretim, ücretler, istihdam ve dış ticaret üzerindeki etkileri tartışılarak, krizin mahiyeti belirlenmeye çalışılmaktadır.

I. Algı ve Gerçeklik

1873-1896 Krizi yol açtığı sonuçlarla kapitalizmin tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul görüyor. Dobb, (1992:271) kriz dönemini “kapitalizmin dinç, müreffeh ve maceracı bir iyimserlikle dolu birinci evresi” ile “daha sıkıntılı, daha ikircikli ve daha o zamandan dönemin kimi yazarlarına göre yaşlılık ve gerileme izleri taşıyan ikinci evresi” arasında bir dönüm noktası olduğunu söylüyor. Dönemin en yetkin gözlemcilerinden Friedrich Engels (1997:39), *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu* adlı eserinin 1892 yılında yapılan İngilizce baskısına yazdığı önsözde 1880’lerden söz ederken “(i)ç karartıcı bir depresyon, bütün işkollarında ve bütün piyasalarda süregelen bir mal

fazlalığı- yaklaşık on yıldır yaşadığımız bu” ifadesini kullanıyor. Bu saptama dönemin iş çevrelerinin algılamalarını ve ruh hallerini yansıtan başka kaynaklar tarafından da tekrarlanıyordu. *The Economist*, *Gentlemen's Magazine* gibi dergiler, günlük gazeteler, Parlamento Konuşmaları, broşürler ve Krallık Komisyonları tarafından hazırlanan raporlar sürekli olarak krizden bahsediyorlardı. 1878 yılında A. J. Wilson adlı yazar şunları yazmaktadır:

“Her alanda, bir durgunluk ve umutsuzluk var. Yatırımlar ve iş fırsatlarındaki süregelen cansız durum, şu an neredeyse evrensel bir nitelik kazandı. ...Her geçen ay İngiliz ihracatı geriliyor, üreticiler daha düşük fiyatlarla yetinmek zorunda kalıyor. Tek tesellimiz, rakiplerimizin bizden daha iyi durumda olmaması. Ülkenin tüm iş alanlarında yeni bir depresyon bekliyorum. Ve nasıl olup da süregelen bir gerileme karşısında, iş yapma alışkanlıklarımızın ve toplumsal koşullarımızın bu denli hazırlıksız yakalandığına dikkat çekmek istiyorum. İtiraf etmek gerekiyor ki, manzara alarm zilleri çalıyor. Bu bildik paniklerle sonuçlanan bir dönem değil. Daha ziyade, bizim için ve dünya için yeni bir dönemin başlangıcı (Akt. Beales, 1934:69-70).”

1873-1896 krizi etkileri bakımından yalnızca İngiltere ile sınırlı değildi. Krizin yarattığı sonuçlar, Almanya, ABD, Fransa ve Rusya gibi ülkelerle 20. yüzyılda “az gelişmiş ülkeler” olarak anılacak olan birincil ürün ihracatçısı ülkeler bakımından da ağır oldu. İngiltere, gerek dönemin gerçek anlamda sanayileşmiş tek ülkesi olması gerekse de dünya ekonomisi içindeki yeri ve ağırlığı nedeniyle, krizin incelenmesinde eksen ülke olarak alınmayı gerektiriyor. Gelişmiş ülkeler içerisinde Fransa, daha az sanayileşmiş olduğu için depresyondan İngiltere, Almanya ve ABD’ye göre daha az etkilendi. Almanya’da kriz başlangıçta çok etkili bir biçimde hissedildi. Bu ülkede krizin göstergesi olarak 1873-77 yılları arasında demir tüketimi yarı yarıya azalırken, kriz süresince demir fiyatları yüzde 37 oranında geriledi (Beaud, 2003:152).

1873-1896 krizinin İngiltere başta olmak üzere iş dünyasında yol açtığı umutsuzluk dalgası, İngiltere’deki ünlü *Politik Ekonomi Kulübü*’nün (Political Economy Club) de gündemindeydi. Kulüpte 1877 Haziranı’ndan itibaren sık aralıklarla krizin nedenleri ve temel nitelikleri üzerine toplantılar düzenlendi. 1877 yılında “iş dünyasındaki mevcut durgunluk”, 1878 yılında “Avrupa ve Amerika’da son 5 yıldır hüküm süren ticari kriz”, 1881 yılında “tarımdaki depresyon”, 1882 yılında “aşırı üretim”, 1885 yılında “son yıllarda toptan fiyatlardaki düşüş”, 1887, 1888 ve 1895 yıllarında tarım ve sanayi üretimindeki genişleme ve daralmalar, *Politik Ekonomi Kulübü*’nde tartışma masasına yatırıldı. Benzer tartışmalar Parlamento’nun da gündemindeydi. 1880’li yıllar boyunca Parlamento’daki çeşitli oturumlarda depresyonun nedenlerini ve etkilerini ele alan konuşmalar yapıldı. Nihayet 1885 yılında “Ticaret ve Sanayideki Depresyon”un nedenlerini, kapsamını ve çözüm yollarını araştırmak

üzere bir “Krallık İnceleme Komisyonu” oluşturuldu. Bu komisyonu “Teknik Eğitimi İnceleme Komisyonu” (1887) ve “Altın ve Gümüş Komisyonu”nun kuruluşu (1888) izledi (Beales, 1934:70). İlk iki komisyon Alfred Marshall (1926) ve Robert Giffen (1904) gibi dönemin önde gelen iktisatçılarının da görüşlerine başvurarak önemli raporlar hazırladı.

1873-1896 krizinin yarattığı olumsuz hava esas itibariyle 1850’den 1873’e uzanan dönemde hakim olan olağandışı genişleme konjonktürünün devam edeceği beklentisinin kırılmasından kaynaklanıyordu. Kabaca 19. yüzyılın üçüncü çeyreğini kapsayan dönem, İngiltere ve diğer gelişmiş ülkeler açısından “iyi yıllar”dı. Almanlar bu döneme, 1871 yılında gerçekleşen ulusal birliğin önünü açtığı düşüncesiyle “kurucu dönem” anlamına gelen “Gründerzeit” adını vermişti (Kindleberger, 1990: 314). Hobsbawm (1998b)’in “sermaye çağı” diye tanımladığı bu dönemde, dünya ekonomisinin hegemonik gücü olan İngiliz ekonomisinde büyük bir genişleme (boom) yaşandı. Bu yıllarda yatırımlar, sermaye ihracı, ihracat gibi göstergeler bakımından olağanüstü bir genişleme konjonktürü yaşıyor, bu genişlemeye eşlik eden enflasyonist ortam, yüksek kar oranları sağlıyordu.

“İyi yıllar” doruk noktasına 1872 yılında ulaştı. Kriz öncesindeki 20 yılı aşkın genişleme dönemi ekonominin geleceği hakkında iyimser bir beklenti yaratmıştı. 1854 yılında 97 milyon pound olan ihracat 1872 yılında 256 milyon pounda, ithalat, 152 milyon pounddan 355 milyon pounda, yine aynı yıllar için *reexport* 19 milyon pounddan 58 milyona ulaşmıştı (Beales, 1934:70-71). Bu dönemde hiçbir ülkenin, bu dış ticaret rakamlarının yakınına dahi ulaşması söz konusu değildi. 1870’de İngiltere’nin toplam dış ticareti, görünmeyen mallar hariç kişi başına 17 pound 7 şilini bulurken, Fransa’nınki 6 pound 4 şilin, Almanya’nınki 5 pound 6 şilin ABD’ninki 4 pound 9 şilindi (Hobsbawm, 1998a:125).³

İngiltere’de, 1870’lere kadar İlk Sanayi Devrimi’nin teknolojik temeli üzerinde sağlanan güçlü bir atılım ile kömür üretimi, ham pamuk tüketimi ve pik demir üretimi ve gemicilik ve gemi yapımı alanında dünyada hiçbir ülkenin boy ölçüşemeyeceği rakamlara ulaşmış, ulaşılabilen bütün dünya pazarları, başta pamuklu mallar (iplik ve dokuma) olmak üzere İngiliz sinai malları tarafından istila edilmişti. İlk sanayi devriminin ikinci aşaması olarak kabul

3 Bu dönemde bütün sanayi ülkeleri arasında yalnızca Belçika’nın kişi başına dış ticaret rakamları İngiltere ile karşılaştırılabilir büyüklükteydi. Ancak 1870’de İngiltere’nin 31 milyonu aşkın nüfusuna karşılık Belçika’nın nüfusunun 5 milyon civarında olması nedeniyle Belçika toplam rakamlar bakımından elbette İngiltere ile karşılaştırıldığında küçük bir ekonomiydi. Rakamlar için bkz. Maddison (1991: 228-230).

edilen 1840’lardan itibaren ise demiryolu yapımı alanında İngiliz şirketleri başta Kuzey Amerika olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde ciddi yatırımlara girişmişti. 1840 yılında tüm dünyada 7679 kilometre olan demiryolu hattı 1870’e gelindiğinde 209795 kilometreye ulaşmıştı. Ve dünya üzerindeki demiryolu hatlarının çok büyük bir bölümü İngiliz şirketleri tarafından döşenmişti (Ashworth, 1959: 63). Tüm dünyada İngiliz tüccarlarının ve İngiliz sermayesinin harıl harıl kazanç fırsatları peşinde koştuğu bir dönemde, iş dünyasında, basın ve politika çevrelerinde İngiltere’nin olağanüstü iktisadi performansının kesintiye uğrayabileceği yönünde en küçük bir kuşku yoktu.

Ne var ki 1873 yılında ortaya çıkan ve Almanların “Gruendungskrise”⁴ adını verdiği krizle, *boom* döneminde en çok büyüyen firmalar, aynı ölçüde gerileme içine girdi. Çok sayıda iflas yaşandı. Haddehaneler kapandı. Ağır sanayilerde ve kömür sektöründe bir durgunluk ve gerileme yaşandı. Kriz ilk olarak, Viyana borsasında patlak vermiş, oradan Berlin’e ve New York borsalarına uzanmıştı (Kindleberger, 1990: 310-311). Kriz, görünürde ABD’deki demiryolu spekülasyonunun ardından patlak vermişti. Ancak etkisi beklenenden çok daha uzun sürdü.

1873-1896 krizi boyunca, ekonominin genel eğilimi durgunluk ve hızı yavaşlayan büyümeydi. Dönem boyunca, gerileme eğilimine eklenen ve üç tane gerileme ile iki tane kısa dönemli toparlanma dönemlerini içeren çevrimler yaşandı. İngiliz ekonomisinin 1850’lerde başlayan büyük genişleme dönemi 1872 yılında doruk noktasına ulaşmıştı. Bu noktadan başlayan gerileme (slump) 1879 yılına değin sürdü. Bunu üç yıl süren bir toparlanma dönemi izledi. 1882-1886 yıllarında ise Beales (1934:70)’in ifadesiyle depresyonun ikinci spazmı yaşandı. Bunu dört yıllık bir diğer toparlanma dönemi takip etti. Bu toparlanmanın ardından 1890-96 yıllarını kapsayan ve oldukça ağır seyreden bir diğer depresyon aşaması yaşandı. 1896 yılında fiyatların yeniden toparlanmasıyla depresyon sona erdi (Lewis, 1978: 57).

“Büyük Depresyon” sona erdiğinde koşullar çok farklılaşmıştı. Hobsbawm (1998a: 116)’ın sözleriyle “[s]isin ardından enflasyon güneşi bir kez daha ortaya çıktığında çok farklı bir dünyayı aydınlat”mıştı. 1890-1895 yılları arasında ABD ve Almanya çelik üretiminde İngiltere’yi geçti. İngiltere “Büyük Depresyon” sırasında “dünyanın atelyesi” olmaktan çıktı. Artık yalnızca dünyanın en önde gelen üç sanai gücünden birisi ve bazı bakımlardan en zayıfı durumuna geldi.

4 Deyim, “kurucu dönemin krizi” anlamını taşımaktadır. 1873 krizi, 1871 yılında Bismarck öncülüğünde birleşik Almanya’nın kuruluşunu izleyen dönemin krizidir (Feldenkirchen, 1991: 127).

1873-1896 aralığını dönemin iş dünyası gibi “Büyük Depresyon” diye tanımlayan Beales (1934: 68) bu konudaki soru işaretlerine göndermede bulunarak dönemin karakteristik özelliğinin fiyatlardaki düşüş olduğunu vurgulamakta ve sormaktadır:

“Eğer düşen fiyatlara bakarak böyle bir değerlendirme mümkün ise, 1873’ten 1896’ya uzanan dönemi bir bütün olarak ele aldığımızda, bu dönemi “Büyük Depresyon” olarak tanımlamak akla uygun mudur?”

Beales (1934), “Büyük Depresyon” tabirini benimsemesine karşın dönemin “bitmek tükenmek bilmeyen kederli ağıtlarının yansımaları”na dayanarak homojen bir dönem olarak adlandırılmasına karşı çıkmakta ve dönem içerisindeki toparlanmalara işaret etmektedir. Musson (1959:199) ise, “Büyük Depresyon” tabirinin bu dönemi tanımlamak için birçok bakımdan uygunsuz ve yanıltıcı bir etiket olduğunu savunmaktadır. Ona göre bu dönemde mutlak bir gerilemenin kanıtları bulunmamaktadır. Bu dönemde üretim ve ticaret genişlemeye devam etmekte, ulusal gelir ve zenginlik büyümekte, gerçek ücretler ve yaşam standartları iyileşmektedir. Fiyatlar düşmesine karşın neredeyse bütün diğer iktisadi faaliyet endeksleri –kömür ve pik demir üretimi, inşa edilen gemilerin tonajı, ham yün ve ham pamuk tüketimi, ithalat ve ihracat rakamları, gemi taşımacılığı girişleri ve geçiş izinleri, banka mevduatları ve kliring işlemleri, kurulan anonim şirket sayısı, ticari karlar, kişi başına düşen buğday, et, çay, bira ve tütün gibi temel tüketim maddelerinin tüketim göstergeleri yükselen bir eğilim göstermektedir.

Fiyatların ve karların düşmesinden, aşırı üretim ve artan işsizlikten yüksek sesle şikayet eden Alfred Marshall ve Robert Giffen gibi dönemin iktisatçıları, ülkenin kelimenin gerçek anlamında depresyonda olduğunu düşünmüyorlardı. Marshall (1926: 99) depresyonun nedenlerinin incelenmesi için oluşturulan Krallık komisyonuna verdiği raporda şunları yazmaktadır:

“Bir fiyat depresyonu, faizlerde bir depresyon ve karlarda bir depresyon; şüphe yok ki bunlar var. Fakat başka bakımlardan dikkate değer bir depresyonun varlığından söz etmek için hiçbir neden göremiyorum.”

Ancak dönemin Krallık ve Parlamento komisyon raporlarına, Parlamento tartışma tutanaklarına, gazete, dergi, kitap, broşür gibi yayınlara yansıyan hava çok daha karamsardı. Gerçi krizin hüküm sürdüğü 1873-1896 yılları boyunca bu tür karamsar görüşler süreklilik arz etmiyordu. Krizin neden olduğu karamsarlık ekonominin canlanma eğilimi gösterdiği kısa aralıklarda kısmen de olsa dağılıyor, ancak yeni bir kriz bu geçici iyimserliğe son veriyordu. Bir bütün olarak, dönem boyunca, depresyon ve belirsizlik, iş dünyasında hakim eğilim durumundaydı. İzleyen bölümde, 1873-1896 döneminde başlıca ekonomik göstergelerin izlediği seyir ele alınmaktadır.

II. Fiyatlar

1873-1896 krizinin en belirgin özelliği olan fiyatlardaki düşüş, dönemin yazarları tarafından tarihte eşi görülmemiş bir semptom olarak görülüyordu. Dönem boyunca, fiyatlar ortalama olarak üçte bir oranında azaldı. Aslında 19. yüzyılda deflasyon alışılmadık bir olgu değildi. Landes (1969: 233), 19. yüzyılda fiyatların genel olarak deflasyonist bir eğilim sergilediğini, bunun tek istisnasının kabaca yüzyılın üçüncü çeyreğini kapsayan zaman dilimi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre 1848'den 1873'e uzanan genişleme dönemindeki enflasyonist eğilim, 19. yüzyıl boyunca geçerli olan eğilimden bir sapmaydı. Bu çerçevede 1873-1896 dönemindeki deflasyon, yüzyılın genel eğiliminin bir parçasıydı. Ancak bu dönemde deflasyon, 1850 öncesindeki deflasyondan farklı bir özellik sergilemekteydi. Birincisi, 1873-1896 döneminin deflasyonu, 19. yüzyılın ilk yarısında, ilk olarak tarımda başlayan daha sonra sanayiye yayılan krizlerden farklı olarak, sanayi kesiminde başlayan ve kapitalizmin işleyiş yasalarından kaynaklanan bir krizin dışavurumuydu. Üstelik 19. yüzyılın ilk yarısındaki kısa süreli sınai çevrimlerin tersine 20 yılı aşkın bir süre için fiyatlarda süreğen bir gerileme yaşanmıştı.

Tablo 1. İngiliz Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Toptan Fiyat Endeksi, 1871-1895

Ortalama	Kömür ve Metal	Tekstil Elyafı	Tahıllar	Hayvansal Ürünler	Şeker, çay, tütün, kahve ve kakao	Toplam Endeks
1871-75	100,0	100	100	100	100	100
1876-80	66,7	85,4	95,4	102,6	90,2	92,0
1881-85	60,7	76,9	83,7	98,6	75,1	83,5
1886-90	61,5	66,5	67,7	84,8	56,8	70,6
1891-95	63,6	60,3	66,0	84,6	53,7	68,3

Kaynak: Saul (1969: 14).

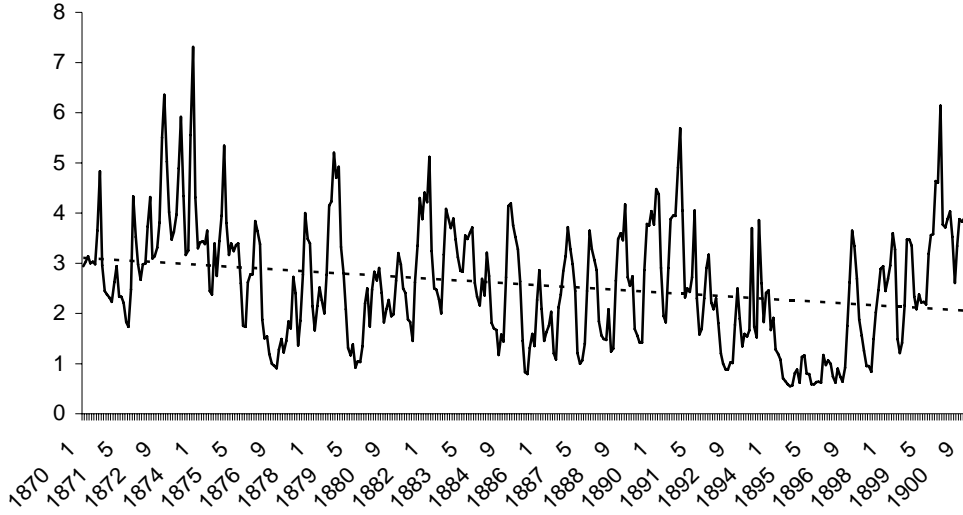
Fiyat düşüşleri karşısında gerek dönemin yazarları gerekse de daha sonradan bu dönemi inceleyenler tarafından çok sayıda açıklama getirilmiştir. Yaygın olarak savunulan açıklamalar şöyle sıralanabilir; Aşırı üretim, altın kıtlığı ve altının değerlenmesi, gümüşün demonetizasyonu, korumacı tarifeler, dış rekabet, spekülasyon, dış borçların ve dış yatırımların İngiliz mallarına

yönelik dış talep yaratmak bakımından verimsizliği ve kötü hasat dönemleri.⁵ Bu açıklamalar içerisinde en yaygın olarak kabul göreni, paranın miktar teorisine dayalı açıklamadır. Bu açıklama, fiyat düşüşlerini, dünya altın üretimindeki artışın dünya ticaretindeki büyümeye eşlik edememesine ve aynı zamanda mevcut altın arzının Batı Avrupa ve ABD’de altın standardının benimsenmesine bağlı olarak artan altın talebine yanıt verememesine bağlamaktadır. 1930’lu yıllara kadar geniş bir çevrede kabul gören bu açıklama, Phinney (1933)’in, bu dönemde banka mevduatlarının ve Bank of England’ın altın rezervlerinin istikrarlı bir biçimde arttığını ortaya koymasıyla ciddi bir itibar kaybına uğradı.

Fiyat düşüşlerinin miktar teorisine dayalı açıklaması, basit ve kullanışlı olmasına karşın ciddi bir açmaz içermektedir. Musson (1959: 204)’un da vurguladığı gibi, eğer sorun para darlığından kaynaklansaydı bu durumda faiz hadlerinin yükselmesi gerekirdi. Oysa tersine, bu dönemde faiz hadlerinin de gerilediği görülmektedir. Faiz hadlerinin bir göstergesi olarak görülebilecek iskonto haddi dönem boyunca önemli dalgalanmalar göstermekle birlikte oldukça düşüktü. Şekil 1’den de izlenebileceği gibi 1872-73 yıllarında ortalama yüzde 4 civarında olan iskonto hadleri dönem boyunca ortalama 2 puan civarında gerçekleşirken, 1894-96 yılları arasında ortalama olarak 1,1 puana gerilemiştir. İskonto hadlerindeki bu düşüşü Marshall (1926: 51), “yatırılmayı bekleyen sermayenin, yatırım alanındaki çok büyük genişlemeye karşın iskonto haddini düşürecek denli hızlı artmasına” bağlıyordu.

5 Örneğin bkz. Giffen (1904: 147-153).

Şekil 1. Londra Piyasasında İskonto Hadleri,
01.1870-12.1900

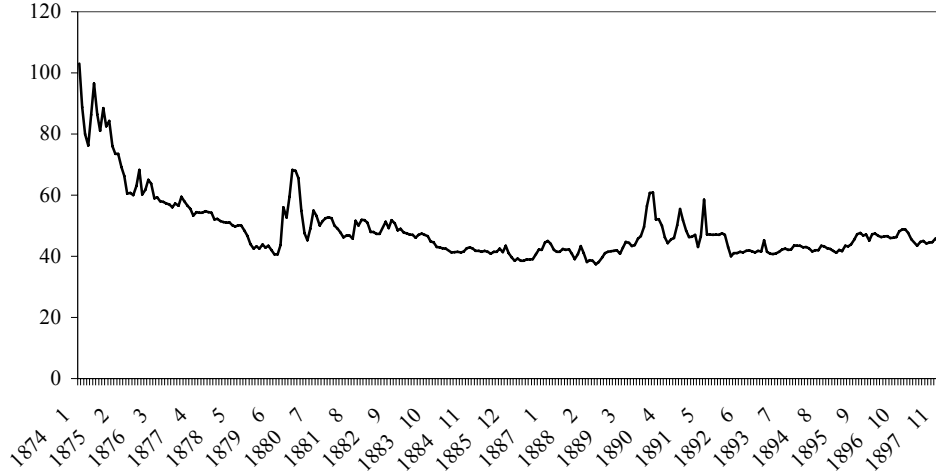

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>⁶

Dönemin yazarları ve kriz üzerine kaleme alınan komisyon raporları fiyat düşüşlerinde parasal faktörlerin çok sınırlı bir rol oynadığını, asıl belirleyici olanın artan sermaye yatırımlarının ürünü olan mekanizasyon ve taşıma maliyetlerindeki düşüş sayesinde sağlanan üretim artışı olduğunu, dolayısıyla fiyat düşüşlerinin parasal değil reel faktörlerde aranması gerektiğine işaret etmektedir. David Landes'in fiyat düşüşleri ile ilgili olarak tartışma yaratan görüşü de aynı bakış açısından yola çıkmaktadır. Landes (1969: 233-234), Napolyon Savaşları'ndan itibaren Avrupa'da fiyatlardaki genel eğilimin deflasyonist olduğunu, 1873-1896 deflasyonunun bu eğilimin devamı olduğunu savunmaktadır. Ona göre yüzyıl boyunca teknolojik yeniliklerle sanayi kesiminde maliyetlerin düştüğünü, taşımacılık devrimi ve yeni toprakların ticari tarıma açılması ile besin üretimindeki maliyetlerde büyük düşüş sağlandığını vurgulayarak, bu gelişmelerin fiyatlardaki deflasyonist eğilimin temel nedeni olduğunu savunmaktadır. Landes (1969: 233), 1850-73 yılları arasındaki enflasyonist dönemi ise 1850'lerin başlarında yeni altın madenlerinin bulunmasıyla altın arzının artışına ve kredi patlamasına bağlamaktadır.

⁶ The Economist'in verilerinden NBER tarafından derlenmiştir.

Şekil 2. İngiltere'de Pik Demir (Scotch Pig) Fiyatı,
01.1874-12.1897 [şilin/ton]

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>⁷

Demir ve demir fiyatına bağlı olarak çelik sektörüne ilişkin Şekil 2’de açıkça gözlemlenen bu fiyat düşüşünün ne kadarının maliyetlerdeki düşüşle ilgili olduğu tartışmalıdır. Ayrıca bu dönemde maliyetlerdeki düşüşün parasal ücretlerdeki düşüşten kaynaklanabilecek bölümü ise aşağıda tartışacağımız gibi oldukça sınırlıdır. Fiyatlardaki düşüşü, emek-sakıngan teknik iyileşmelere ya da maliyet düşüşlerine bağlayan yaklaşım, 1873-1896 krizi bağlamında önemli bir açmazla karşı karşıyadır. Bu yaklaşım, fiyatlardaki düşüşü, artan yatırımlar ve verimliliğin maliyetleri düşürmesine bağlarken, karların düşmesini ve kapitalistlerin karamsar psikolojilerinin nedenini açıklayamamaktadır. Teorik olarak, maliyetlerdeki azalma, fiyatlardaki düşüşten daha fazla ise, fiyatlar düşmesine rağmen kar oranlarının yükselmesi mümkündür. Keza tersine, maliyetlerdeki azalma, fiyatlardaki gerilemeden görece olarak daha az ise, kar oranları düşecektir. Bu durumda, fiyatların dolayısıyla kar oranlarının düşmesine neden olan başka etkenler devreye girmektedir. Nitekim “Sanayi ve Ticaretteki Depresyon Üzerine Krallık Komisyonu” 1886 yılındaki raporunda şöyle yazmaktadır:

⁷ Orijinal veriler *The Economist*’in verilerinden NBER tarafından derlenmiştir.

“Düşüncemiz odur ki, aşırı üretim son yıllarda iş dünyasının en önde gelen özelliklerinden birisi olmuştur. Ve içinde bulunduğumuz depresyon kısmen bu olgu ile açıklanabilir. İçinde bulunduğumuz durumun en önemli ve bizce onu daha önceki tüm depresyon dönemlerinden ayıran özelliği bu aşırı üretimin sürdürüldüğü sürenin uzunluğudur. ...Şuna kaniyiz ki, son yıllarda ve özellikle de depresyonun hakim olduğu yıllarda genel olarak mal üretim ve sermaye birikimi bu ülkede nüfus artışından daha büyük bir hızla artmıştır (Akt. Dobb, 1992: 277).”

Rostow (1948: 96-97) aynı konuda şu yorumu yapmaktadır:

“[1880’li yıllarda] Üretim genişliyordu. Mevcut insan sayısı sınırlıydı. Sermaye emeği yeterince ikame edemiyordu. Her ne kadar işgücü tasarrufu sağlayan makineler kullanılmaya başlanmış olsa da bunun sanayinin bütününde yarattığı sonuç, işgücü talebini parasal ücretlerde kısıntı yapılmasına olanak verecek denli ani biçimde azaltacak kadar geniş ölçekli olmadı.”

Gerek Krallık Komisyonu raporunun gerekse de Rostow’un altını çizdiği aşırı üretim olgusu “Büyük Depresyon”un altında yatan nedenler hakkında önemli bir fikir vermektedir. İzleyen bölümlerde bu değerlendirmeyi daha sağlıklı bir biçimde yapabilmek için depresyonun çeşitli sektörler ve iktisadi büyüklükler üzerindeki etkilerini ele alacağız.

III. Sınai Üretim ve Yatırımlar

1873-1896 aralığında fiyatlardaki düşüş, kar marjlarını düşürmüş, iş yaşamındaki güven ortamını ve olumlu beklentileri zayıflatmış, bu nedenle yatırımların ve üretkenliğin artışı dizginleyerek İngiliz iş dünyası bakımından olumsuz sonuçlara yol açmıştı. Rostow (1948: 58)’un sözleriyle deflasyonun yol açtığı “girişimciler ve Lombard Sokağı bankerleri için tatmin edici olmayan hava”, aynı zamanda ülkenin ulusal çıkarlarını da tehdit eden bir özellik taşıyordu. Bu döneme ilişkin birçok çalışmanın gösterdiği gibi İngiltere’nin bu dönemdeki üretim ve verimlilik göstergeleri görece bir durgunluğa ve İngiltere’nin dünya ekonomisi içerisindeki pozisyonunda belirgin bir gerilemeye işaret ediyordu. Üretim artmaya devam etmesine karşın, üretim artış oranı giderek azalıyor. 1870’ler boyunca, yüzde 2,3 oranında gerçekleşen üretim artış hızı 1880’lerde yüzde 1,6’ya düşmüştü. Keza, 1850 ve 1860’lı yıllarda yıllık sınai verimlilik artışı yüzde 3’in üzerindeyken depresyonun derinleştiği dönemlerde yüzde 1’in altına inmişti (Aldcroft / Richardson, 1969: 126-129).

Ekonomideki durgunluk ve verimliliğin azalışı, demir, çelik, kömür ve pamuklu dokuma gibi belli başlı sektörlerin performansından da izlenebilmektedir. Örneğin demir ve çelik sektörlerinde İngiltere, teknolojik

liderliği Almanya ve ABD gibi yeni sanayileşmeye başlayan ileri ülkelere kaptırmaya başlamıştır. İngiltere, ilk sanayileşen ülke olmanın getirdiği tutuculuk ve hantallık, eski fabrikaları yenilemenin yüksek maliyeti ve teknik eğitimdeki açmazlar nedeniyle bu sektörlerde fabrikalarını modernize etmekte, yeni proseslerin geliştirilmesinde ve sınıai yapısını başlıca rakipleri olan Almanya ve ABD kadar hızlı bir şekilde değiştirmekte başarısız olmuştur (Aldcroft / Richardson, 1969: 147). İngiliz demir sektöründe 1880'lerin başından 1900'lü yılların başına uzanan dönemde gerçek maliyetler belirgin bir yükseliş eğilimi içerisindedir.

Kömür sanayisinde ise, kömür madenlerinde giderek artan derinlik nedeniyle yükselen maliyetler, üretim artış hızının düşmesine ve depresyonun şiddetine bağlı olarak dalgalanmalar göstermesine neden olmuştur. Kömür sektöründeki jeolojik güçlüklerin yanı sıra, İngiltere, maden çıkarmada, çelik ve beton kullanımı, elektrik kullanımı, mekanik delici ve kesicilerden yararlanılması bakımından da, Almanya ile karşılaştırıldığında geri durumdadır (Pollard, 1989: 25-26). Dönem boyunca toplam kömür üretimi giderek daha yavaş bir hızla artarken 1880'li yılların başlarından itibaren işçi başına kömür üretimi azalmaya başlamış ve kömür fiyatlarındaki gerileme genel fiyat düzeyindeki gerilemeden daha fazla olmuştur.

Kriz döneminde İngiltere'nin genişlemesi yavaşlamıştır. 1870'lerin gerileme yıllarında ilk sanayi devriminin taşıyıcı unsurları olan buhar-gücü ve demirin İngiltere'nin başlıca sanayilerindeki kullanımı giderek azalmıştır. Kömür ve demir alanında klasik azalan verimler yasasının işlemesi (verili teknolojik koşullar ve bu koşulların belirlediği doğal kaynakların sınırlılığı altında) gerilemenin nedenleri arasında sayılmaktadır.

İngiltere'nin 19. yüzyılın son çeyreğindeki temel yenilikler (innovations) arasında sayılan elektrik gücü ve içten yanmalı motorun kullanımı bakımından geride kalması durgunluk ve gerilemenin başlıca etkenleri arasında sayılmaktadır.⁸ Bu dönemde İngiltere'de önemli teknik gelişmeler olmuştur; çelik üretiminde başta Bessemer prosesi olmak üzere temel proseslerin hayata geçirilmesi, türbin ve deniz motoru, hidrolik makinalar, makine parçaları, rotatif baskı, cam sektöründe Siemens tank fırını, un değirmencilüğünde çelik merdanelerin kullanılması, tarımda biçer-toplar makinelerin kullanılmaya başlanması, konfeksiyon sektöründe dikiş makinesinin icadı bu dönemin yenilikleri arasında sayılabilir.⁹ Fakat bu yenilikler, nitelik bakımından İlk Sanayi Devrimi sırasında buhar makinaları ve iplik eğirme alanındaki keşiflerle

8 Toplu bir değerlendirme için bkz. Pollard (1989).

9 Freeman ve Soete (2003) ve Landes (1969).

kıyaslandığında devrimci bir nitelik taşımamaktadır. Üstelik tüm bu icatlar, İngiltere’de değil, Almanya ve ABD gibi ülkelerde geliştirilmiştir. İngiltere, İlk Sanayi Devriminde sahip olduğu içsel teknolojik buluşlar konusundaki liderliğini bu ülkelere kaptırmıştır.

Yenilikler ve yeni endüstriler konusundaki başarısızlık ve eski sanayilerin gelişmesindeki kaçınılmaz yavaşlama, İngiltere’nin genel büyüme hızının düşmesinde büyük bir rol oynamıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde, sanai büyüme hızları bakımından İngiltere’nin rakibi olan başlıca ülkeler, İngiltere’den çok daha öndedir. 1873-1913 yılları arasında imalat sanayi üretiminin yıllık büyüme hızı ABD’de yüzde 4,8 Almanya’da yüzde 3,9 ve dünya genelinde yüzde 3,7 iken İngiltere’de yüzde 1,8 olarak gerçekleşmiştir. ABD’nin imalat sanayi verimliliği 1873-1883 yılları arasında yıllık yüzde 1,6, Almanya’nın yüzde 2,6 oranında artarken İngiltere’de bu oran yüzde 1 civarına gerilemiştir (Musson, 1959:206, 208). Sonuç olarak yüzyılın sonlarına doğru, Tablo 2’den de görüleceği gibi İngiltere dünya çapındaki sanai liderliğini kaptırması, bu konudaki önemli göstergelerden birisi olan pik demir üretiminde ABD ve Almanya, İngiltere’yi aşmışlardır.

Tablo 2. Başlıca Gelişmiş Ülkelerde Demir ve Çelik Üretimi, 1880-1913 (milyon ton)

	1880	1913
Pik Demir		
İngiltere	7,7	10,3
Almanya	2,5	19,3
ABD	3,8	31,0
Çelik		
İngiltere	1,3	7,7
Almanya	0,7	18,9
ABD	1,2	31,3

Kaynak: Freeman / Soete (2003: 70).

1873-1896 Büyük Depresyonu uluslararası iktisadi yapıyı kökten değiştirmiştir. Bu dönemi inceleyen birçok iktisadi tarihçi, çalışmalarının ana

eksenine, İngiltere'nin görelî gerilemesi sorununu yerleştirmiştir.¹⁰ 1870'lerden önce tartışmasız bir şekilde dünya ekonomisinin hegemonik gücü olan İngiltere, 19. yüzyıl sonuna kadar, ticaret, finans alanındaki tekeli kullanarak, teknoloji ve verimlilik alanındaki hantal yapısının yarattığı olumsuz iktisadi sonuçları telafi edebilmiştir. Ancak 19. yüzyıl son çeyreğinde ortaya çıkan yeni sınıai güçler adım adım İngiltere'nin gerilemesini daha belirgin kılan bir ilerleme kaydetmişlerdir.

İngiliz iktisadi tarihçilerinin gerilemenin nedenleri konusunda üzerinde en çok durdukları husus, İngiltere'de sanayi sektöründe aile işletmelerinin yaygınlığı nedeniyle girişim yapısının ölçek ekonomilerine izin vermemesi, İngiliz sanayisindeki görece rekabetçi yapının ABD ve Almanya'da gelişen tröstler ve karteller karşısında fiyat ve teknoloji rekabeti yapamadığıdır (Aldcroft, 1964: 128-131). Bir diğêr argümana göre ise, İngiltere'nin ısrarla sürdürdüğü serbest ticaret anlayışı, kriz yıllarında gelişen güçlü korumacılık eğilimine yanıt vermesine engel olmuştur.

1873-1896 krizinden başlayarak İngiltere'nin sınıai üretim ve verimliliğindeki büyümenin giderek yavaşlamasında etkili olduğu vurgulanan bir diğêr faktör, aşırı sermaye ihracıdır. Sermaye ihracının altında, merkezde biriken sermayenin, merkezdekinden daha büyük bir kazanç vaat eden diğê yatırımlara yönelme arzusu yatmaktadır. Söz konusu diğê yatırımların İngiliz sanayisinin modernizasyonu ve genişlemesinde ve “insani gelişme” alanında kullanılmış olması halinde, yaşanan gerilemenin engellenebileceği savunan kimi görüşlere rastlanmaktadır (Musson, 1959:111 ve Mathias, 1969: 328). Ancak İngiltere'nin diğê yatırımları bir bütün olarak söz konusu yatırımları yapanlara ve ülkeye önemli kazançlar sağlamıştır. Diğê yatırımlardan elde edilen önemli karlara ek olarak, bu yatırımlar ihracatçı sektörler için diğê pazarların genişlemesi ve ucuz gıda ithalatı gibi önemli avantajlar sağlamıştır (Mathias, 1969: 326-334).

Bu dönemde, sermaye birikim hızının yavaşladığına ilişkin önemli kanıtlar bulunmaktadır. “Büyük Depresyon” döneminin İngiltere'si milli gelirinin giderek azalan bir oranını yatırıma dönüştürmektedir. Bir tahmine, göre 1870-1874 yıllarında, İngiltere'nin net sermaye yatırımları (ülke içi ve deniz aşırı) ortalama olarak milli gelirinin yüzde 12,6'sını oluşturmaktadır. 1875-1896 yıllarında bu oran yüzde 9,7'ye düşerken 1897-1913 yıllarında yeniden yükselerek yüzde 11,7'ye çıkmıştır. Bu rakamlar, Büyük Depresyon döneminde kar oranlarının düşmesinden ve yatırımların kaynağını oluşturan

¹⁰ Bu konuda McCloskey (1970) döneme ilişkin istatistiksel verileri yeniden ele alarak, 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin gerilediği argümanını sorgulamaktadır.

karların milli gelir içindeki payının azalmasından kaynaklanmaktadır (Musson, 1959: 211). Tablo 3'te verilen yurtiçi sermaye oluşumu rakamları da aynı savı desteklemektedir. 1873-1896 yılları boyunca, yurtdışından yurtiçine sermaye transferi ve kısmen de olsa yeni proseslerin hayata geçirilmesi söz konusu olmasına karşın sermaye oluşumunda küçük de olsa bir gerileme yaşanmıştır. Tablo 3'teki rakamlar aynı dönemde Almanya ve ABD'nin, sermaye birikim hızı bakımından İngiltere'yi bir hayli geçtiklerini de ortaya koymaktadır.

*Tablo 3. Başlıca Gelişmiş Ülkelerde Net Yurtiçi Sermaye Oluşumu
(Net Yurtiçi Hasılanın Yüzdesi Olarak)*

İngiltere		Almanya		ABD	
1855-1874	7,0	1851-1870	8,5	1869-1880	13,9
1875-1894	6,8	1871-1890	11,4	1889-1913	12,9
1895-1914	7,7	1891-1913	15,0		

Kaynak: Saul (1969:41).

Rostow (1948: 68-88) 1873-1896 krizinde dış borç ve doğrudan yatırım biçimindeki sermaye ihracında yaşanan tıkanmalar nedeniyle dışarıdan içeriye sermaye akışı yaşandığını ve böylece iç piyasadaki sermaye yatırımlarının arttığını savunmaktadır. Yatırımlardaki artışın bir göstergesi olarak yorumlanabilecek sermaye malları üretimi depresyon öncesindeki yirmi yıllık genişleme dönemine göre biraz daha yavaş bir hızla da olsa artmaya devam etmiştir. Sermaye malları üretim endeksi 1873'te 55,3'ten 1877'de 61,6'ya çıkmıştır. Sermaye malları üretimi depresyonun derinleştiği 1879 yılında 1877'deki düzeyinden yalnızca birkaç puan düşüktür. 1878-9 yıllarında yüzde 10'un üzerine çıkan işsizliğe karşın 1873-79 yılları arasında üretim endeksi yalnızca 62'den 60'a düşmüştür. İç yatırımlarda görülen artış 1880-83 yılları arasındaki canlanmaya belli ölçülerde katkıda bulunmuştur. Fakat 1873 öncesindeki genişlemeye dayanan üretim kapasitesi artışının bu dönemde de devam etmesi 1880'lerin ortalarında fiyatlar ve kar marjları üzerinde aşağıya doğru bir baskı oluşturmuştur (Dobb, 1992: 276).

Üretim ve yatırım alanına ilişkin olarak ortaya konulan farklı görüşler aslında ortak bir görüş etrafında uzlaşmaktadır. Bu dönemde üretim ve yatırımlar azalan bir hızla da olsa artmaya devam etmiştir. Sorun, esas itibarıyla fiyatlardaki düşüşten kaynaklanan kar oranlarının düşüşü sorunudur.

1873-1896 krizinin üretim ve yatırım alanındaki etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için ücretler ve istihdamdaki gelişmeler büyük bir önem

taşımaktadır. Çünkü ücret düzeyleri hem bir maliyet (arz) hem de talep unsuru olduğu için depresyonun seyri üzerinde önemli bir etkisi olmuştur.

IV. Ücretler ve İstihdam

1873-1896 dönemi için “Büyük Depresyon” tabirini uygun gören Giffen (1904) ve onu izleyen Beales (1934), depresyon konusundaki yakınmaların toplumun büyük çoğunluğundan değil, fiyatların karların ve faiz hadlerinin düşmesinden dolaysız olarak etkilenen sanayici, tüccar ve bankerlerden geldiğini vurgulamaktadır. Döneme ilişkin bir incelemeye yönelik bir araştırmacının ilk elde böyle bir izlenime kapılması da kaçınılmaz görünmektedir. Keza, Parlamento başta olmak üzere kamuoyunu kontrol edenler bu kesimlerdir. Bu kesimlerin şikayetlerinin daha yüksek bir sesle dile getirme ayrıcalığına ve alışkanlığına sahip olması, depresyondan yalnızca ve münhasıran iş çevrelerinin etkilendiği izlenimi uyandırmaktadır. Beales (1934:70) ve Rostow (1948: 58-59) gibi yazarlar, döneme ilişkin Krallık komisyon raporlarına dayanarak, döneme bir bütün olarak bakıldığında fiyatlardaki düşüş nedeniyle çalışan sınıfların yaşam standartlarının yükseldiğini savunmaktadır. Keza, sözkonusu raporlarda ulusal gelirin çalışanlar lehine yeniden bölüşümünün sağlandığı, sefaletin (pauperism) sona erdiği, tasarruf bankalarındaki mevduatın istikrarlı bir biçimde arttığı, kişi başına temel tüketim maddelerinin tüketiminin arttığı savunulmaktadır. Ancak Musson (1959:201)’un aktardığı gibi, yalnızca kapitalistlerin yer aldığı Parlamento raporlarında ve bu kesimin kontrolündeki basında değil, sendika raporlarında ve sosyalist yayınlarda da depresyonun yarattığı sıkıntılardan söz edilmektedir. Dönemin yazarlarından W.E. Smith, depresyonun ilk yıllarında fiyatlardaki düşüş karşısında birçok sektörde nominal ücretlerde kesintiye gidildiğini, bu nedenle reel ücretlerin azaldığını vurgulamaktadır (Akt. Musson, 1959: 201).

Tablo 4’ten de izlenebileceği gibi “Büyük Depresyon” döneminde fiyatlardaki büyük düşüşe rağmen nominal ücretlerdeki kesintiler ılımlı bir düzeyde kalmıştır. Bu olgu, bu dönemde işçilerin giderek artan bölümünün sendikalarda örgütlenmesinin sonucuydu. Reel ücretlerdeki artışın kaynağı ise, ücret mallarının fiyatlarındaki büyük gerilemeydi. Özellikle 1880’lerden itibaren dış ticaret hadlerinin İngiltere lehine dönmesi, İngiliz işçi sınıfının temel tüketim maddeleri haline gelen çay, şeker, tütün gibi ithal malların fiyatlarında yüzde 50’lere varan gerileme reel ücretlerin artışında önemli bir rol oynamıştır.

Tablo 4. İngiltere’de Ücretler, 1868-1886 [1900=100]

	Nominal Ücretler	Perakende Fiyatlar	Reel Ücretler	Tüketim İndeksi	Toplam Ücret Ödemeleri
1868	72,6	133,7	60,1	66,0	47,9
1873	86,6	137,1	69,9	77,0	68,3
1879	81,6	115,7	74,9	74,3	60,6
1883	83,2	114,6	76,0	78,9	66,2
1886	82,7	103,4	82,5	76,3	62,0
1870-5(ort)	86,6	130,8	68,9	73,8	61,4
1880-5(ort)	82,7	115,3	76,2	76,9	64,0

Kaynak: Rostow (1948: 90).

İşsizlik konusunda ise, döneme ilişkin verilerin sağlıklı olması nedeniyle açık bir sonuca varmak zor görünmektedir. Rostow (1948:48), 1850–59 yılları arasında ortalama işsizlik oranlarının yüzde 5,03, 1860-9 yılları arasında yüzde 5,16, 1870–9 yılları arasında yüzde 3,83, 1880–9 için yüzde 5,61 ve 1890-9 için yüzde 4,35 olduğunu savunmaktadır. Rostow, bu görüşünü, fiyatlardaki büyük gerilemeye karşın yatırımların hız kesmemesine bağlamaktadır. Yukarıda tartıştığımız gibi Rostow bu dönemde dışarıdan içeriye sermaye transfer ile sermaye yatırımlarında bir artış olduğunu savunmaktadır.

Saul (1969:30), Rostow’un öne sürdüğü işsizlik rakamlarının ele alınan aralıklarla oynanmasıyla kolayca manipüle edilebileceğini vurgulayarak, 1874-95 yılları arasındaki işsizlik oranının ortalama yüzde 7,2 olduğunu, bu rakamın, 1851-73 dönemi için yüzde 5 ve 1896-14 dönemi için ortalama yüzde 5,4 olduğunu savunmaktadır. Saul (1969: 31)’e göre, “Büyük Depresyon” yıllarında işsizliğin daha yüksek olmasının nedenleri arasında 1870’li yıllar boyunca inşaat sektörü başta olmak üzere, metal ve diğer ağır sanayilerdeki durgunluk ve gerileme sayılabilir. Saul (1969:31)’e göre bir diğer etken, çalışan nüfusun sabit büyüme hızı karşısında efektif talebin büyümesindeki yavaşlamadır. Saul (1969: 31) ayrıca emek üretkenliğinin artışındaki yavaşlama nedeniyle işsizlik oranının daha da kötüleşmesinin engellendiğini de ileri sürmektedir.

Yukarıda tartıştığımız gibi, İngiltere’nin sermaye yatırımları alanında emekten tasarruf eden yeni teknikleri yaşama geçirmekte yavaş davranması nedeniyle, sermaye yatırımlarının işgücü talebinde bir gerilemeye yol açmamış olması mümkündür. Öte yandan deflasyon nedeniyle düşen kar oranları, kömür

ve demir gibi stratejik sektörlerde emeğin verimliliğini artıracak daha sıkı gözetim ve daha etkin organizasyon gibi tedbirleri gündeme getirirse de, işçiler, yaygınlaşan sendikal örgütlenmeler sayesinde işgününü kısaltma yönünde kazanımlar elde ederek, birim emek verimliliğini artırmaya dönük girişimleri engellemişlerdir.

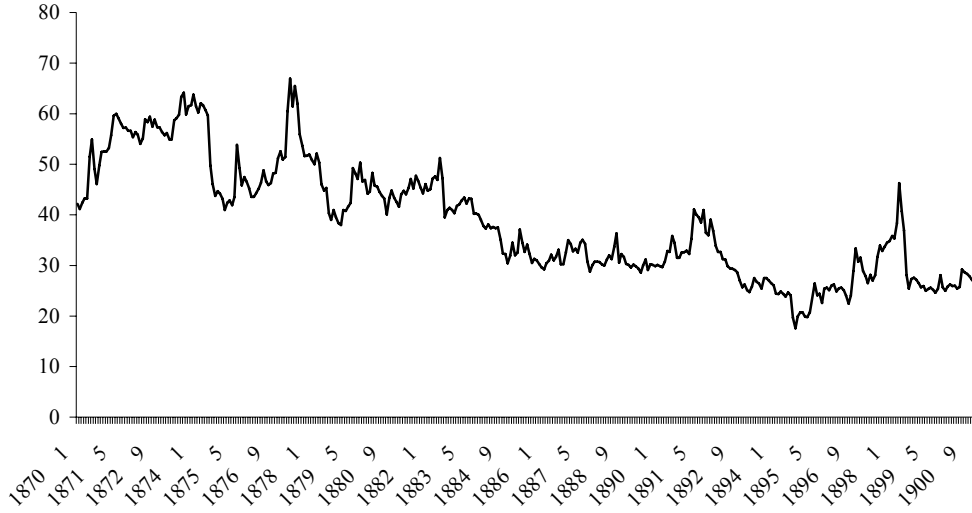
V. Tarımsal Üretim

1870'lere doğru İngiliz tarımı toplam ulusal gelir içerisindeki payı giderek azalan bir seyir izliyordu. Ancak yine de tarım kesimi nüfusun en büyük kesimini istihdam ediyor ve hızlı büyüyen nüfusun gıda talebini karşılıyordu.

Ancak depresyon, en yoğun olarak tarım sektöründe hissedildi. 1874 yılından itibaren tarımsal fiyatlardaki hızlı düşüşe 1870'li yılların sonlarında ardı ardına gelen kötü hasat dönemleri eklenince İngiliz tarımı depresyonun etkilerini daha da yoğun olarak yaşadı. 1850-1870 hızlı genişleme döneminde tarım kesiminde de teknolojik açıdan göz alıcı değişimler yaşanmış, tarımsal ürün arzı artmıştı. Ancak bu durum, İngiltere'nin dünya ekonomisi içerisindeki konumu ile çatışıyordu. Bu dönemde İngiltere'nin dünya sanayi üretimindeki öncülüğünü pekiştirmesi, giderek artan sermaye ihracı, bunun yanı sıra ticaret, taşımacılık ve finans alanındaki tekeli, hızlı tarımsal gelişmeyi gereksiz kılıyordu.

Her şeyden önce İngiltere'nin dünya çapındaki sanayi tekelinin devam etmesi için tarımsal ürün üretiminde uzmanlaşan az gelişmiş ülkelerin İngiliz sanayi malları (yatırım ve tüketim malları) talep etmeleri, bunun için de ürettikleri tarımsal malları bu ülkeye satmaları gerekiyordu. Öte yandan taşımacılık alanında İngiliz dış yatırımlarının katkısıyla maliyetlerden sağlanan büyük tasarruflar tarımsal ürün fiyatlarında önemli düşümlere yol açıyordu. Sözgelimi Karadeniz buğdayının İngiltere'ye taşınmasında 1864 yılında yüzde 17,9 olan navlun oranı 1886 yılında yüzde 8,8'e düşmüştü. ABD'den İngiltere'ye yapılan ihracattaki navlun oranlarında da 1880'lerden itibaren daha önceki dönemlere göre %25'lere varan tasarruflar sağlanmıştı (Saul, 1969:22-3). İngiltere'nin dünya ekonomisi içerisindeki konumunu sürdürmek için sarıldığı mutlak serbest ticaret doktrini nedeniyle İngiliz tarım ürünleri ithal malların güçlü fiyat rekabeti baskısı altındaydı. Bu ortam, Büyük Depresyonun İngiliz tarımı üzerindeki etkilerini daha dramatik hale getirdi.

Şekil 3. İngiltere'de Buğday Fiyatı, 01.1870-12.1900 [şilin/quarter]

Kaynak:<http://www.nber.org/databases/macroeconomy> ¹¹

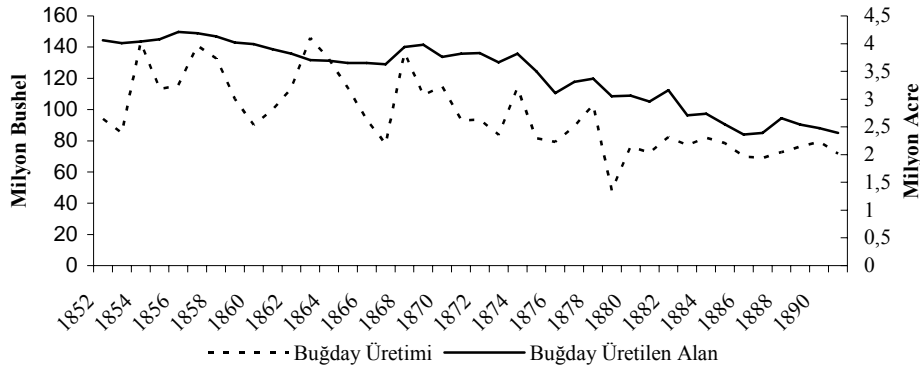
Şekil 3'te görüldüğü gibi büyük depresyon döneminde buğday fiyatlarında dramatik bir gerileme yaşandı. 1873'te yaklaşık olarak 60 şilin olan bir quarter buğdayın fiyatı, 1896'da 20 şilin altına düştü. Öte yandan 1867-76 döneminde İngiltere'nin toplam tarımsal hasılasının yüzde 13'ünün oluşturan buğday üretiminin payı, 1894-1903 döneminde yüzde 4'e geriledi (Fletcher, 1961 :417). Şekil 4'te açıkça görüldüğü gibi 1850'lerden başlayarak gerileme eğilimine giren buğday üretimi, gerek ekim yapılan arazi gerekse üretim miktarı bakımından 1873-1896 krizinde belirgin bir şekilde düştü.

Buğday fiyatlarındaki dramatik düşüş, ekonomideki karşılıklı bağımlılık nedeniyle çeşitli olumlu sonuçlara da yol çattı. Örneğin, tahıl ürünlerini temel girdi olarak kullanan canlı hayvan üreticileri, tahıl fiyatlarının gerilemesinden kazanç sağladı. Öte yandan düşen buğday fiyatları başta ücretler olmak üzere nüfusun reel gelirlerini artıran bir rol oynadı. Nüfusun reel gelirlerinin artması et, süt, tereyağı peynir gibi hayvansal ürünlere yönelik iç talebi artırdı. Böylece yukarıda Tablo 1'in gösterdiği gibi hayvansal ürünlerdeki fiyat düşüşleri, tahıl ve çay, kahve, tütün ve şeker gibi ithal tropikal besin maddelerinin

¹¹ Orijinal kaynak: *The Economist* (ilgili yıllar).

fiyatlarındaki düşüşe göre daha sınırlı kaldı. Tahılda yüzde 35, tropikal ürünlerde yüzde 45'e varan deflasyon hayvansal ürünlerde yüzde 15 olarak gerçekleşti.

Şekil 4. İngiltere'de Buğday Üretimi ve Buğday Üretilen Alanlar, 1854-1891

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>¹²

“Büyük Depresyon” yıllarında buğday üretimindeki artış nüfus artış hızının gerisinde kaldı. Bu olgu, ithalat artışının yanı sıra buğdayın gelir esnekliğinin düşük olması ile ilgiliydi. İngiliz halkı buğday fiyatları başta olmak üzere temel tüketim mallarının fiyatının düşmesi ile birlikte daha çok protein ihtiva eden hayvansal ürünlere yönelik taleplerini artırdı (Fletcher, 1961:419).

Dönem boyunca, tarım sektöründeki verimlik sanayideki verimlikten daha az arttı. 1867-69 dönemi ile 1886-93 dönemi arasında tarım kesiminde sabit fiyatlarla-çalışan başına katma değere göre hesaplanan verimlik artışı

12 Üretim Yapılan Alan Verileri: 1852-1885 Verileri: Journal of the Royal Agricultural Society of England, Third Series 1893, Vol. 4,P. 132. 1886-1891 Verileri: Food Research Institute,"Wheat Studies," April 1933, P. 268; December 1933, P. 122; December 1938, P. 239. Buğday Üretimi Verileri: J.B. Lawes And J.K. Gilbert, On The Home Produce,Imports, Consumption and Price of Wheat, Over Forty Harvest Years, 1852-3 To 1891-92; Journal of The Royal Agricultural Society of England, Volume 4, 1893, p. 132.

yüzde 15 olarak gerçekleşti. Bu artış, aynı dönem için, yüzde 23 olarak hesaplanan sanayideki artışa kıyasla daha düşük bir artışı. Buna karşın tarımsal gelirlerin (kar ve ücret) net milli gelir içerisindeki payı 1870-4 yıllarında yüzde 13 iken 1895-9 döneminde yüzde 6'ya geriledi. Tarımsal gelirlerin net milli gelir içerisindeki payı 1855-9 döneminde yüzde 20 olarak gerçekleşmişti (Saul, 1969: 35-36).

“Büyük Depresyon” döneminde tarımsal fiyatlardaki düşüş, tarımsal istihdamın giderek azalmasına yol açtı. Ancak tarımdaki gerileme, küçük üreticiliğin yaygın olduğu Almanya, Fransa İtalya ve Rusya gibi ülkelerdeki kadar yoğun değildi. 1873-1896 krizinin İngiliz tarımında yol açtığı sıkıntılar karşısında birçok ülkede hayata geçirilen korumacılık gibi önlemlere başvurulmaması, tarımdaki büyük ölçekli mülkiyet yapısıyla ilişkiliydi. Cain ve Hopkins (1987)'in “centilmen kapitalizmi” tabiriyle tanımladığı İngiliz kapitalizminde, tarihsel olarak büyük toprak sahiplerinin burjuvalaşması ile şekillenen kapitalist sınıfın toprakla olan bağlantıları bir toplumsal statü göstergesiydi. Burjuva toprak sahipleri, sanayi, ticaret ve finans alanında önemli girişimlere sahip durumdaydı. Kökeni topraklı aristokrasiye dayanmayan sanayi ve ticaret burjuvazisi de, bir yolunu bulup geleneksel aristokrasiye dahil olmaya çalışıyordu. Bir bakıma toprağa dayalı çıkarlarla, sanayi, ticaret ve finans alanındaki çıkarlar arasında bir ahenk sağlanmıştı. 1846 yılında “Tahıl Yasaları”nın kaldırılması bu ahengi bozan gerilimlere de son noktayı koymuştu. Büyük Depresyon yıllarında her hangi bir korumacılık talebinin ortaya çıkmamasının ya da bu yöndeki taleplerin görmezden gelinmesinin temel nedeni, büyük toprak sahiplerinin ticaret, sanayi ve finans alanındaki girişimlerinin tarımsal gelirleri gereksiz hale getirmesiydi. Tarımda çalışan nüfus için ise, istikrarsız da olsa büyümeye devam eden sınai yatırımlar önemli bir istihdam olanağı sağlıyordu.

VI. Dış Ticaret ve Dış Ticaret Hadleri

1873-1896 krizinin bir diğer önemli göstergesi İngiliz ekonomisinin sürükleyici gücü olan ihracatın büyüme hızındaki gerilemedir. Bu olgu, bu dönemdeki üretim, yatırım ve verimlilikteki büyüme hızının gerilmesinin altında yatan önemli faktörlerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Aslında tam tersi de söylenebilir. Sermaye yatırımlarındaki artışın hız kesmesi, girişimcilik ortamının zayıflaması nedeniyle ortaya çıkan üretim ve verimliliğin artış hızındaki gerileme, ihracattaki durgunluğun altında yatan en önemli nedeni oluşturmaktadır. İngiltere'nin bu dönemdeki, ihracat performansındaki gerileme, başlıca rakipleri olan ABD ve Almanya'nın üretim ve verimliliklerini büyük ölçüde geliştirmesine yol açmıştır.

Depresyonu incelemek üzere kurulan Krallık Komisyonu'nun Nihai Rapor'unda ihracatta yaşanan güçlüklerin İngiltere'nin kontrolü dışında olduğu vurgulanmaktadır (Musson, 1959: 213). Gerçekten de ihracatın artış hızındaki gerileme depresyonun başlıca göstergelerinden birisini oluşturmaktadır. 1873 öncesinde İngiliz ihracatındaki büyük genişleme krizle birlikte sona ermiştir. İhracatın değer olarak yükselişi durmuş, miktar bakımından artışlar ise, kriz öncesi düzeylerin çok altında kalmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde İngiltere, dünyanın en büyük ticaret potansiyeline sahip ülkesi olmasına karşın, ciddi bir uluslararası sınai rekabetle yüzyüze gelmiş, dış pazarlarda giderek büyüyen ihracat güçlüklerinin yanı sıra, ithal ettiği yabancı mamuller zaman içinde artmıştır. Aynı zamanda ithal ettiği besin maddeleri ve hammaddeler giderek artmış, ödemeler dengesinin görünen kalemlerini oluşturan dış ticaret dengesinde büyüyen açıklarla karşılaşmaya başlamıştır (Mathias, 1969: 304-306).

İngiliz Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın (Board of Trade) istatistiklerine göre, İngiltere'nin bu dönemdeki ihracatı değer olarak bir durgunluk içerisindedir. Ülke içerisinde üretilen mamullerin 1850-1873 yıllarındaki genişleme dönemindeki ihracatı, 1855-1859 yılları için yıllık ortalama 116 milyon pound'dan 1870-1874 yılları için yıllık ortalama 235 milyon pounda çıkmıştır. 1870-1874 aralığını kapsayan yıllık ortalama ihracat değerleri, 1895-1899 yıllarına kadar aşılammıştır. 1873-1896 yıllarında ihracat rakamı, en düşük değerine ulaştığı 1879 yılındaki 192 milyon pound ile en yüksek değere ulaştığı 1890 yılında kaydedilen 263 milyon pound arasında dalgalanmış, kriz dönemi boyunca yıllık ortalama 227 milyon pound olarak gerçekleşmiştir (Musson, 1959: 213-214).

İhracatın değer büyüklüğü, fiyatların düştüğü depresyon koşullarında yanıltıcı sonuçlara yol açabilir. Üstelik, depresyon öncesindeki enflasyonist koşullar da geçmiş ihracat performansını sağlıklı bir şekilde ölçmeyi zorlaştırmaktadır. Bu nedenle miktar rakamları tabloyu daha iyi gösterecektir. Ancak bu konudaki tahminler de tabloyu çok değiştirmemektedir. İhracatın hacmindeki artış, 1840-1860 aralığı için yıllık ortalama yüzde 5,3 iken, 1860-1870 aralığında yüzde 4,4, 1870-1890 yılları için yıllık yüzde 2,1 ve 1890-1900 yıllarında yıllık ortalama yüzde 0,7 olarak gerçekleşmiştir.

İngiltere'nin ithalat performansı ise, ihracata benzer bir eğilim sergilemekle birlikte, buradaki değişimin hızı ve şiddeti daha durağan olmuştur. İngiltere'nin 1850-1873 yıllarındaki genişleme dönemindeki ithalatı 1855-1859 yılları için yıllık ortalama 146 milyon pound'dan 1870-1874 yılları için yıllık ortalama 291 milyon pounda çıkmıştır. 1873-1896 krizi döneminde ithalattaki artış hızı düşmesine karşın 1890-94 yılları için ortalama 357 milyon pounda yükselmiştir. İthalat hacmi, 1840-1860 aralığı için yıllık ortalama yüzde 4,5

oranında artarken, 1860-1870 aralığında yüzde 4,4, 1870-1890 yılları için yıllık yüzde 2,9 ve 1890-1900 yıllarında yıllık ortalama yüzde 2,6 olarak gerçekleşmiştir (Musson, 1959: 213-214).

Tablo 5. Başlıca Gelişmiş Ülkelerin İhracatı (yıllık ortalama, milyon £)

	İngiltere	Almanya	ABD	Fransa
1870-4	235	114(1872-4)	96	135
1875-9	202	132	125	138
1880-4	234	153	165	138
1885-9	226	151	146	132
1890-4	234	153	185	137
1895-9	238	181	213	144

Kaynak: Beales (1934: 73).

İhracat ve ithalatın büyüme hızları arasındaki bu farklılık doğal olarak ödemeler dengesindeki açıkların büyümesine yol açmıştır. Mamul mallar ticaretini gösteren dış ticaret dengesindeki süregelen açıklar depresyon yıllarında giderek büyümüştür. İngiltere’de 1871-75 yıllarında yıllık ortalama 62,5 milyon pound olan dış ticaret açıkları, 1891-1895 yıllarında yıllık ortalama 130,3 milyon pounda yükselmiştir. Bu açıklar 1850’lerde, sigorta, navlun gibi görünmeyen kalemler tarafından kapatılmaktaydı. Böylece dış yatırımlar için önemli bir artık elde edilmekteydi. Fakat 1870’lerden itibaren sadece görünen kalemlerde değil, görünmeyen kalemler dengesinde de açıklar oluşmaya başladı. 1870’li yılların başlarından itibaren İngiltere ihraç ettiği daha fazla mal ve hizmet ithal etmeye başlamıştı. Bu koşullarda cari işlemler dengesindeki açıkları kapatmanın ve yeni dış yatırımları finanse etmenin tek yolu deniz aşırı yatırımlardan elde edilecek kazançlardı (Mathias, 1969: 305).

İngiltere’nin sermaye ihracı ya da dış yatırımları 1875 yılından 1895 yılına kadar iki kattan daha fazla artmıştır. 1875’de 1069,3 pound olan dış yatırımların birikimli değeri 1895 yılında 2192,2 milyon pound’a çıkmıştır. Artan dış yatırımlardan elde edilen karlar, dış ticaret açığını finanse etmekte kullanılmıştır (Mathias, 1969: 305). İngiltere’nin cari işlemler dengesinde ortaya çıkan açıkların kapatılmasında öne çıkan diğer kalemler ise uluslararası ticari taşımacılıktaki tekelinden kaynaklanan taşımacılık gelirleri ile sigorta, komisyon gibi gelirlerdir. Bu kalemlerin, 1873-1896 krizi boyunca giderek artan İngiliz dış ticaret dengesi açıklarının kapatılmasında önemli bir rolü olmuştur (Imlah, 1969: 54-55).

1873-1896 krizi dönemi bir bütün olarak ele alındığında, İngiltere'nin sermaye ihracı bir önceki çeyrek yüzyıllık dönemden belirgin ölçüde yüksektir. 1851-1875 dönemi için yıllık ortalama 33,74 milyon pound olan sermaye ihracı, 1876-1895 döneminde yıllık ortalama 56,15 milyon pounda yükselmiştir. Ancak net dış yatırımların milli gelir içerisindeki payı bakımından aynı şeyi söylemek mümkün değildir. 1870-74 döneminde milli gelirin yıllık ortalama yüzde 5,6'sını oluşturan net dış yatırımlar 1875-1896 döneminde ortalama yıllık yüzde 2,7'sini teşkil etmektedir. Bu oranın 1897-1913 dönemi için yüzde 4,1'e yükseldiğini belirtelim. Net yurtiçi yatırımlar ise, aynı dönemler için sırasıyla milli gelirin yıllık ortalama yüzde 7 ve yüzde 7,5'ini oluşturmuştur (Deane / Cole, 1967: 332).

1873-1896 krizinin çözümlenmesinde büyük önem taşıyan bir diğer etken dış ticaret hadleridir. Rostow (1948: 25), İngiltere açısından “Büyük Depresyon”un en göze çarpan özelliğinin “dış ticaret hadlerindeki olumlu değişim” olduğunu vurgulamaktadır. Imlah (1969: 96-97)'in hesaplamalarına göre 1873'den 1885'e kadar olumsuz bir seyir izleyen İngiliz dış ticaret hadleri ihracatın gerilediği buna karşılık ithalatın yükseldiği koşullarda, İngiltere'nin dış ticaret açıklarının artmasına yol açmıştır. Ancak, dış ticaret hadleri 1885'den itibaren yeniden İngiltere'nin lehine dönmüştür. Dış ticaret hadlerinin İngiltere'nin lehine dönmesiyle, aynı miktarda mamul mal ihracatı karşılığında daha fazla besin maddesi ve sınai hammadde ithal etmek mümkün hale gelmiştir. Dış ticaret hadlerinin iyileşmesi, başka bir deyişle ithal edilen buğdayın ve diğer geçimlik ürünlerin fiyatlarındaki görece düşüş, reel ücretlerde ve yaşam standartlarındaki iyileşmeye yol açan önemli bir dinamik olmuştur.

Dış ticaret hadlerinde İngiltere lehine olan gelişme İngiltere'nin mamul mallarına yönelik dış talebin, birincil ürünlere yönelik uluslararası talepten daha yoğun olduğu anlamına gelebileceği gibi, birincil malların arzının giderek azalan maliyetlerle üretilmesi biçiminde de yorumlanabilir. Dış ticaret hadlerindeki lehte gelişmelerin en önemli nedeni, İngiltere'nin ithal ettiği birincil ürünlerin üretiminde ve nakliyesinde sağlanan devrimci değişikliklerdir. Bu değişiklikler esas itibarıyla İngiltere'nin dış yatırımlarının ürünüydü. Tarımsal mekanizasyon, yeni madenlerin ve plantasyonların üretime açılması ve taşımacılıkta sağlanan yenilikler sayesinde birincil ürünlerin arzının artması, İngiltere'ye bol ve ucuz besin maddeleri ile hammaddeler sağlıyordu. Sözgelimi, ABD'de tarımdaki işçi başına verimlilik, sanayidekinden daha hızlı artıyordu. Şekil 5'te de görüldüğü gibi ABD'deki ham pamuk fiyatı Büyük Depresyon yılları boyunca büyük ölçüde düşmüştür. Aynı zamanda taşımacılık alanında demiryolları ve buharlı gemilerin giderek artan kullanımı taşımacılık maliyetlerini kayda değer bir ölçüde azaltmıştır.

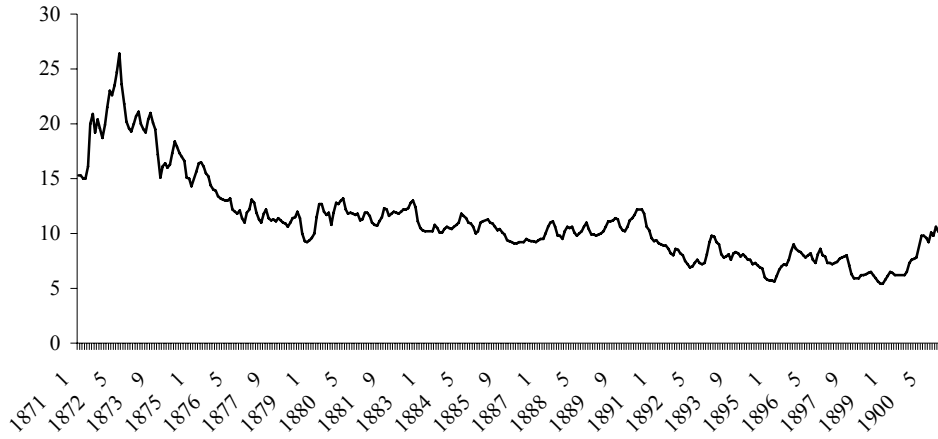
Ancak İngiltere'nin ihracatçı sektörlerinde maliyetten tasarruf eden yenilikler ithal edilen birincil ürünlerin üretiminde ve nakliyesinde sağlanan yeniliklerden daha azdır. İşçi başına üretimin ve maliyetlerin çok değişmediği koşullarda İngiltere'nin üretkenliğindeki artış hızının yavaşlaması anlaşılabilir. Sözelimi yalnızca bir ihraç kalemi olmayıp aynı zamanda diğer ihracatçı sektörler için önemli bir girdi olan kömürde, teknolojik gerilik ve düşük üretkenlik düzeyi nedeniyle ihracat fiyatları 1880-1900 yılları arasında düşüş yerine yükselme eğilimine girmiştir. Bu nedenle Saul (1969: 29) ve Musson (1959: 218) kömür fiyatı ile buğday fiyatının ters yöndeki değişim eğilimlerinin dış ticaret hadlerini belirleyen temel etken olabileceğini vurgulamaktadır. Keza Kindleberger (1955: 29) de sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin dış ticaret hadlerini konu alan çalışmasında İngiliz dış ticaret hadlerinin 1870-1913 döneminde sanayileşmiş 8 Avrupa ülkesinin ortalamasından ve Almanya ile Fransa'dan daha fazla iyileşmiş olmasını kömür fiyatlarındaki artışa bağlamaktadır.

Dış ticaret hadlerindeki değişimin talep boyutuna gelince, İngiliz mamul mallarına yönelik dış talebin bu dönemde görece istikrarlı bir artış eğilimi gösterdiği gözlenmektedir. İngiliz Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (Board of Trade)'in istatistiklerinde İngiltere'nin ithalatı c.i.f. değeri ile hesaplanırken ihracat rakamları f.o.b. değeri ile hesaplanmaktaydı¹³. Bu çerçevede, navlun maliyetlerinin azalması İngiltere'nin dış ticaretinin lehine bir gelişmeydi. Öte yandan İngiltere'nin ithalat yaptığı ülkeler bakımından da negatif dış ticaret hadleri, mutlak olarak olumsuz bir gelişme değildi. Keza birincil ürün fiyatlarındaki düşüşün temel nedeni navlun ücretlerindeki düşüş olduğu için, birincil ürün fiyatlarının navlun ücretlerinden daha az azalmış olması mümkündü. Üstelik yeni bölgelerin tarıma açılması ve tarımsal mekanizasyon nedeniyle, üretim ve ihracat büyük ölçüde artarken maliyetlerde de önemli düşüşler sağlanmıştır. Ancak bu durum, tarımın kapitalist temelde gerçekleştirildiği ABD, Avustralya gibi ülkelerde geçerliken, ihracata dönük tarımı küçük üreticiler eliyle gerçekleştirildiği Osmanlı Devleti'nde gözlemlenmemektedir. Sonuç olarak, birincil ürünlerin arz esnekliğinin daha düşük olması nedeniyle, hammadde ve besin maddelerinin fiyatları, mamul mallara kıyasla daha büyük dalgalanmalar göstermektedir (Kindleberger, 1963:

13 İngilizce cost, insurance ve freight sözcüklerinin kısaltması olan c.i.f. terimi uluslararası ticarete bir malın bedeline sigorta ve navlun değerlerinin eklenmesiyle elde edilen fiyatı ifade eder. Uluslararası ticari sözleşmelerde c.i.f teriminin kullanılması, sigorta ve navlun harcamalarının satıcıya ait olduğunu gösterir. Buna karşılık f.o.b., bir malın bedeline ek olarak üretim yerinden gümrüğe kadar taşınması sırasındaki masraflarla, gümrük vergileri ve liman masrafları kapsayan fiyattır. F.o.b. fiyatta, sigorta ve navlun masrafları alıcıya aittir.

158-159). Birincil ürünlere yönelik uluslararası talebin gerilediği kriz döneminde, bu ürünlerin fiyatları mamul mallara kıyasla çok daha hızlı düşmüştür.

Şekil 5. New York Piyasasında Toptan Pamuk Fiyatı
01.1871-12.1900 [cent/pound]

Kaynak: <http://www.nber.org/databases/macroeconomy>

Sonuç olarak yukarıda ortaya konulan fiyat, üretim ve dış ticaret verileri, Büyük Depresyon adlandırmasının 1873-1896 dönemini tanımlamak açısından anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü üretim ve dış ticaret verileri her ne kadar bir depresyon adlandırmasını desteklemese de, karlılığın korunamadığı koşullarda, bu göstergelerdeki artış, depresyonun etkilerinin daha da artmasına ve genelleşmesine yol açmıştır. Arrighi (2000:248)'nin ifadesiyle "... üretimde ve yatırımda devam etmekte olan bir genişleme sırasında Büyük Buhran'ın ortaya çıktığını söylemekte hiçbir çelişki yoktur. Aksine Büyük Buhran bir mit *değildi*. Çünkü İngiltere'de ve daha büyük ölçekte dünya-ekonomisinde üretim ve ticaret bütünüyle genişlemişti ve karların korunamayacağı kadar *aşırı* hızlı bir biçimde genişlemekteydi" [vurgular aslında].

Sonuç Yerine: Kapitalizmin Tarihinde Bir Dönüm Noktası Olarak 1873-1896 Krizi

1873-1896 krizi, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki fiyatlardaki uzun süreli gerileme ve buna bağlı olarak kar oranlarında düşüş sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yazıda krizin yapısal ve konjonktürel nedenlerinden ziyade, yazının başlığındaki işaret edilen sorunsala bağlı kalınarak krizin dünya ekonomisinin merkezinde nasıl tezahür ettiği tartışılmıştır. İngiltere’de kriz, ekonominin yapısal zayıflıklarını derinleştirerek, İngiliz ekonomisinin yeni sanayileşen Almanya ve ABD gibi rakip güçler karşısındaki gerilemesini gözle görülür hale getirmiştir. Öte yandan, kriz dönemi ABD ve Almanya’nın sanayileşme süreci ile çakışmasına karşın, süreç bu ülkelerde de belirsizliklerle dolu, karamsar ve çalkantılı bir biçimde yaşanmıştır.

1873-1896 krizinin, bu yazıda örtük olarak işaret edilen kapitalizme içkin yapısal nedenlerine dair bir çerçeve çizmek için başka bir çalışmaya gereksinim vardır. Bu tür bir çalışma için hareket noktası olabilecek yaklaşımın ana hatları şöyle ortaya konabilir: 1873’e gelindiğinde kapitalizm, “İlk Sanayi Devrimi”nin teknolojik temeline yaslanan sermaye birikiminin sınırlarına dayanmıştır. 1850’lerden itibaren sanayileşmenin dayandığı coğrafi tabanın genişlemesi ve demiryolu yatırımları öncülüğünde gerçekleştirilen hızlı birikim süreci, sermayenin organik bileşiminin artmasına, uzun dönemde realize olan yatırımlar nedeniyle sermayenin devir hızının düşmesine yol açmıştır. Öte yandan 1860’lardan itibaren örgütlü işçi hareketinin yükselişe geçmesi, ücretleri sınırlandırarak artı-değer oranını artırma yolundaki çabalara set çekmiştir. Bu koşullar altında, telgrafın icadıyla birlikte entegrasyonu artan uluslararası mali piyasalardaki spekülasyon hareketleri, krizin patlak vermesini hızlandırmıştır.

Yine başka bir yazının konusu olabilecek belirlemeler seti de farklı ülkelerde krize karşı geliştirilen farklı tepkiler ve mekanizmalara ilişkindir. 1873-1896 krizinde, kapitalist gruplar ve başlıca kapitalist devletler, kar oranının düşmesi karşısında bir dizi yeni mekanizmayı hayata geçirmeye yönelmiştir. Sözgelimi, ABD ve Almanya, kriz sürecinde, ikinci sanayi devrimi olarak adlandırılan yeni bir teknolojik yenilik dalgasını arkasına alarak, krizi devletin güçlü patronajı altında yürütülen korumacılık ve tekelleşme girişimleriyle birlikte aşmaya yönelmiştir. Buna karşılık İngiltere, dünya ekonomisindeki hegemonik konumunun sunduğu avantajları kullanarak krizin etkilerini azaltmaya ve aşmaya çalışmıştır. Öte yandan bu dönemde tüm gelişmiş kapitalist ülkeler, pazar ve hammadde kaynaklarını kontrol etmek üzere, emperyalist politikalara yönelmiştir.

Sonuç olarak, ülkeler arasındaki kimi özgül farklılıklara karşın, kapitalizmin 19. yüzyılın son çeyreğinde, uluslararası örgütlenmesinden, emek sürecinin denetimine, devletin ekonomik rolünden, teknolojinin ve talebin yapısına ve bankaların ekonomideki rolüne uzanan birçok alanda farklı bir evreye geçtiği açıkça görülebilmektedir. 19. yüzyılın rekabetçi kapitalizminden her bakımdan farklı olan bu yeni dönemde, günümüzün tekelleri kapitalizminin temellerinin atılmıştır. Yukarıda vurgulandığı gibi kapitalizmin yaşadığı bu dönüşümle 1873-1896 krizi arasındaki özgül ilişkinin mahiyeti, ayrı bir çalışmanın konusudur.

Kaynakça

- ALDCROFT, D. H. (1964), "The Entrepreneur and the British Economy, 1870-1914," *The Economic History Review*, 17/1: 113-34.
- ALDCROFT, D.H. / RICHARDSON, H.W. (1969), *The British Economy, 1875-1939* (London: Macmillan).
- ARRIGHI, G (2000), *Uzun Yirminci Yüzyıl, Para Güç ve Çağımızın Kökenleri* (Ankara: İmge Yayınevi) (Çev.: R. Boztemur).
- ASHWORTH, William (1959), *A Short History of the International Economy, 1850-1950* (London: Longmans).
- BEALES, H.L. (1934), "The Great Depression in Industry and Trade," *The Economic History Review*, 5/1:65-75.
- BEAUD, M. (2003), *Kapitalizmin Tarihi* (Ankara: Dost Yayınevi) (Çev.: F. Başkaya).
- CAIN, P. J. / HOPKINS, A.G. (1987), "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas II: New Imperialism, 1850-1945," *The Economic History Review*, 40/1:1-27.
- DEANE, P./ COLE, W. A. (1967), *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure* (Cambridge: Cambridge University Press).
- DOBB, M. (1992), *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Belge Yayınları) (Çev.: F.Akar).
- ENGELS, F. (1997), *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* (Ankara: Sol Yayınları) (Çev.: Y. Fincancı).
- FELDENKIRCHEN, W. (1991), "Banking and Economic Growth: Banks and Industry in Germany in the Nineteenth-Century and Their Changing Relationship During Industrialisation," LEE, W. R. (ed.) *German Industry and German Industrialisation: Essays in German Economic and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (London and New York: Routledge).
- FLETCHER, T. W. (1961), "The Great Depression of English Agriculture, 1873-1896," *The Economic History Review*, 13/3: 417-32.
- FREEMAN, C./ L. SOETE (2003), *Yenilik İktisadı* (Ankara: TÜBİTAK Yayınları) (Çev.: E. Türkcan).
- GIFFEN, Robert (1904), *Economic Inquiries and Studies, Shannon* (Ireland: Irish University Press).
- HOBBSAWM, E. J. (1998a), *Sanayi ve İmparatorluk* (Ankara: Dost Yayınevi) (Çev.: A. Yılmaz).
- HOBBSAWM, E. J. (1998b), *Sermaye Çağı, 1848-1875* (Ankara: Dost Yayınevi) (Çev.: B. S. Şener).
- HOBBSAWM, E.J. (2008), *Fransız Devrimine Bakış: İki Yüz Yıl Sonra Marsellaise'in Yankıları* (İstanbul: Agora Yayınevi) (Çev.: O. Akinhay).
- IMLAH, Albert H. (1969), *Economic Elements in the Pax Britannica, Studies in British Foreign Trade in the Nineteenth Century* (New York: Russell and Russell).

- KAYMAK, M. (2008), *1873-1896 Krizi: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) (Basılmamış Doktora Tezi).
- KINDLEBERGER, J. P. (1955), "Industrial Europe's Terms of Trade on Current Account 1870-1953", *The Economic Journal*. 65/257:19-35.
- KINDLEBERGER, J. P. (1963), *International Economics* (Homewood Illionis: Richard D. Irwin).
- KINDLEBERGER, J. P. (1990), *Historical Economics, Art or Science?* (Berkeley L.A.: University of California Press).
- LANDES, D.S. (1969), *The Unbound Prometheus* (New York: Cambridge University Pres).
- LEWIS, W.A. (1978), *Growth and Fluctuations, 1870-1913* (Oxford and London: Allen and Unwin).
- MADDISON, Angus (1991), *Dynamic Forces in Capitalist Development, A Long-Run Comparative View* (New York: Oxford University Press).
- MARSHALL, A (1926) *Official Papers by Alfred Marshall* (London: Macmillan).
- MATHIAS, P. (1969), *The First Industrial Nation, An Economic History of Britain, 1700-1914* (London: Methuen).
- MCCLOSKEY, D. N. (1970), "Did Victorian Britain Fail?," *The Economic History Review*, 23/3: 446-459.
- MUSSON, A.E. (1959), "The Great Depression in Britain, 1873-1896: a Reappraisal," *Journal of Economic History*, 19/2:199-228.
- PHINNEY, J.T. (1933), "Gold Production and the Price Level," *Quarterly Journal of Economics*, 47/4: 647-679.
- POLLARD, Sidney (1989), *Britain's Prime and Britain's Decline: The British Economy, 1870-1914* (London: Edward Arnold).
- ROSTOW, W.W. (1948), *British Economy in the Nineteenth Century* (Oxford: Oxford University Press).
- SAUL, S. B. (1969), *The Myth of the Great Depression, 1873-1896* (New York: MacMillan).